

ԱՐՏԱԲԱԶԴ ԿԱՆԱՀԱՅՐ ԵՐԱՇԽԱԲՈՐԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԿԱՀԱՆԱՅ ԳՈՂԹՆԱՑԻՈՅ

Վահան Գողթնացու եղերական կեանքը արաբական տիրապետության շրջանի Հայոց պատմության նոյնանման բազմաթիւ դէպքերի կամ վկայութեամբ աւարտուած կենսագրութիւնների շարքի այն սակաւներից է, որ արժանացել է մատենագրական նկարագրութեան: Վերջինս ներմուծուել է Վկայաբանք (Մարտիրոլոգ), ապա՝ Ճառընտիր, Յայսմաւուրք ժողովածուներ, նաեւ՝ աւելի կամ պակաս մանրամասնութեամբ յիշատակուել մեր պատմիչներից շատերի երկերում¹, նրա յիշատակն արձանագրուել է Ճաշոցում, աւելին՝ յօրինուել է նրան նուիրուած մի գողտրիկ շարական², հետագայում՝ նաեւ գանձեր եւ տաղեր:

Գիտութեան մէջ այս վկայաբանութեան առաջին արժարժողը եղել է երեւի թէ Հ. Միքայէլ Չամչեանը, որ իր շարադրանքի լայն ծրագրի մէջ Վահան Գողթնացու վկայութեան ընդարձակ պատմութիւնը մի էջով համառօտելով, ամփոփել է. «Չսմանէ երկար գրի ի Ճառընտիրս եւ Յայսմաւուրս. եթէ կամիս, տես անդ»³: Յաջորդը կրկին Մխիթարեանց Վենետիկի միաբան Հ. Մկրտիչ Աւգերեանն է, որ կրկին նոյն «Յայսմաւուրք, Մարտ 28, Ճառընտիր Ա. երես ՊԼԱ.»⁴ եւ «Պատմագիրք Հայոց» աղբիւրների հիման վրայ հիւսել-վերաշարադրել է նոյն վկայաբանութիւնը, այն օժտելով անհրաժեշտ ծանօթագրութիւններով⁵, որոնցով ըստ էութեան առաջին անգամ գիտական քննարկման նիւթ է դարձրել վկայաբանութեանը վերաբերող պատմա-բանասիրական խնդիրները: Ի վերջոյ, կրկին նոյն միաբանութեան անդամ Հ. Ղ. վ. Ալիշանը նախ հրատարակել է վկայաբանութեան երկու խմբագրութիւն⁶, ապա իրեն յատուկ բանաստեղծական ոգեշնչուով վիպական եղանակով վերապատմել-ոգեկոչել է արաբական տիրապետութեան շրջանի ազգային ընդհանուր ողբերգութեան այդ անհատական դրսեւորման պատումը⁷: Երրորդ անգամ այս բնագրին նա անդրադարձել է իր նշանաւոր «Հայապատում»ի առիթով. որպէս իր շարքի 47-րդ պատմիչ՝ հեղինակի «Արտաւազդ-Աբրահամ» անուն-խորագրով արել է աղբիւրի ընդհանուր գնահատումը եւ վերստին տպագրել նրա երկու հատուած⁸:

Նշանակալի յաջորդը Մաղաքիա արքեպս. Օրմանեանի «Ազգապատում»ն է, որի հեղինակը մանրամասն վերապատմել է Վահան Գողթնացու պատմութիւն-վկայաբանութեան բնագրի հաղորդած ամբողջ նիւթը եւ քննարկել նրա պատմ-ժամանակագրական գրեթէ բոլոր տարրերը⁹: Այնուհետեւ բնագրին արժարժուել է Հայ մատենագրութեան դասագրքային հրատարակութիւնների մէջ. սրանցից առաւել կարեւորները երեւի թէ Մանուկ Աբեղեանի¹⁰ եւ Հ. Կիրեղ վ. Քիպարեանի¹ անդրա-

¹ Այդ յիշատակումների մի թուարկում տես Հ. Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Ե., Երեւան, 1962, էջ 14: Նկատենք, որ Ասողիկ երկի տպագի մէջ Վահան Գողթնացու անունն առկայ է «Վարդան» ձեւով. «որ եւ զՎարդան որդի խոսորովու Գողթան տեառն, փոքր մանուկ տարեալ սնուցին, եւ ուսուցանէին անօրէն օրէնսդրութեամբն իւրեանց», ըստ Ասողիկն Վահանի նահատակութիւնը եղել է «ի ՃՁԶ. (737) թուականին, որպէս ուսուցանէ որ վասն նորայն ասի Պատմութիւն», այսինքն՝ Ասողիկն վկայաբանութիւնն ունեցել է ձեռքի տակ. տես Ստեփանոսի Տարօնացույ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Երկրորդ տպագրութիւն, Ի Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 125: Վկայաբանութեան թովմա Արծրունու իմացած թուականը եւս 737ն է. «Իսկ զԳողթն գաւառ ի ժամանակի կատարման սրբոյն Վահանայ, յամին ՃՁԶ. թուականութեանց, յորում ամի կատարեցաւ սուրբն Վահան, որ էր որդի խոսորովայ Գողթան Տեառն» - Թովմա Արծրունի եւ Անանու, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Քննական բնագիրը, առաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները Մ. Հ. Ղարբինեան-Մելիքեանի, Երեւան, 2006, էջ 278:

² Տես Ողբք վասն չարեացն աշխարհիս Հայոց եւ վկայաբանութիւն սրբոյն Վահանայ Գողթնացույ.- Սովիերք հայկականք, հտ. ԺԳ., ի Վենետիկ, ի տպարանի Մխիթարեանց, ՌՅԳ. - 1854, էջ 95-6. նաեւ՝ Հայապատում. Պատմութիւն Հայոց, Յօրինեաց Հ. Ղեւոնդ վ. Ս. Ալիշան, հտ. Բ., Վենետիկ, 1901, [մասն Բ.], էջ 18-9 յօդ. ՄԲ. (օգտագործել ենք փոքրադիր հրատարակութիւնը. այսուհետեւ՝ «Հայապատում» ձեւով, շարադրանքի մէջ):

³ Պատմութիւն Հայոց. ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամ Տեառն 1784... Յօրինեալ ի հայր Միքայէլ վարդապետէ Չամչեանց Կոստանդինուպօլսեցույ..., հատոր Բ., Վենետիկ 1785, էջ 384-5:

⁴ Այս «Ճառընտիր Ա.»ն Մխիթարեանների Վենետիկի մատենադարանի Հ^ժ 17/200 ձեռագիրն է (1224 թ., Երզնկայի Սեպուի լեռան Ս. Գր. Լուսաւորչի գերեզման կամ Մանեայ այր վանք), որի 439ա-443բ էջերում առկայ է Գողթնացու վկայաբանութեան յայտնի համառօտ (մեր Գ.) տարբերակը. տես Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ. հ. Բ., Յօրինեց հ. Բ. վ. Սարգիսեան, Վենետիկ, 1924, սիւն 28 (ձեռագրի 95րդ նիւթը):

⁵ Լիակատար վարք եւ վկայաբանութիւն սրբոց, որք կան ի հին Տօնացուցի հայոց, Յօրինեալ վաւերական բանիւք Ճառընտրաց մերոց եւ այլ ազգաց, հանդերձ ծանօթութեամբք, ի Հ. Մկրտիչ վարդապետէ Աւգերեանց... Հատոր ապայից [Ա.], Վենետիկ, 1810, էջ 188-217:

⁶ Սովիերք հայկականք, հտ. ԺԳ., Վենետիկ, ՌՅԳ. - 1854, էջ 11-59 (առաջին խմբագրութիւն), էջ էջ 61-91 (համառօտ՝ մեր Գ. խմբագրութիւն): Այս հրատարակութեան մէջ, թուրքական գրաքննութիւնը նկատի ունենալով, զեղչուած բազմակէտերով են փոխարինուած Մահմեդին եւ նրա կրօնին վերաբերող որոշ բացասական որակում-բառեր:

⁷ Հ. Ղեւոնդ վ. Ալիշան, Յուշիկք հայրենեաց Հայոց, հտ. Բ., Վենետիկ, 1921, էջ 115-178 (այսուհետեւ՝ Յուշիկք. առաջին հրատարակութիւնը՝ Վենետիկ, 1869):

⁸ Հայապատում, հտ. Ա. (Պատմիչք Հայոց), էջ 178-9, հտ. Բ. (Պատմութիւնք Հայոց), էջ 557-60 (յօդ. ՃՂԹ.), հտ. Բ. [մասն Բ.], էջ 11-8 (յօդ. ՄԲ.):

⁹ ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ. Հայ ուղղափառ եկեղեցույ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը՝ յարակից ազգային պարագաներով պատմուած. Գրեց Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան. նախկին պատրիարք. հ. Ա, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, սիւն 937-9, 987-8, 994-1003, 1009-10, 1059-61, 1020-2 («« 549, 580, 585-89, 593, 626, 661):

¹⁰ Աբեղեան Ս., Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն. Գիրք առաջին (սկզբի մինչեւ Ժ դար).- Երկեր, հտ. Գ., Երեւան, 1968, էջ 508-13 (այսուհետեւ՝ Աբեղեան):

դարձներն են: Աւելի նոր ժամանակներում բնագիրը թարգմանուել է ռուսերէնի², այն դարձել է նաեւ յատուկ ատենախօսութեան առարկայ³: Սակայն, թէկուզ մի քանի անգամ շեշտուել է, որ վկայաբանութեան ձեռագրական օրինակութիւնները բազմաթիւ են, աւելին՝ գոյութիւն ունեն նրա՝ հրապարակուած երկուսից աւելի տարբերակներ, բայց 1854 թ. ի վեր նոյն բնագրի նոր հրատարակութեան փորձ չի արուել:

Պատումի համառօտութիւնը հետեւեալն է. Վալիդ (Վլիթ) Ա. խալիֆի առաջին տարում՝ 705 (ըստ այլ հաշիւների՝ 703 կամ 707) թ., Հայաստանի վրայ իրենց տիրապետութիւնը հաստատուն դարձնելու համար, արաբները հայ նախարարներին եւ նրանց զօրավարներին (1000ից աւելի մարդու) ողջակիզեցին Նախճաւան եւ Խրամ քաղաքների եկեղեցիներում, նրանց ունեցուածքն աւերեցին եւ աւարեցին, նրանց ընտանիքները գերեվարեցին Ղամասկոս. գերուածների մէջ էր նաեւ Գողթնի նահատակուած Խոսրով իշխանի չորսամեայ (ուրեմն՝ ծնուած շուրջ 700 թ.) որդի Վահանը, որին այնտեղ մանուկ՝ անգիտակից հասակում մահմեդական դարձրին եւ իրենց կրօնի ուսման տուեցին: Բնածին ուշիմութեան եւ խելքի տէր պատանին բարձր կրթութիւն ստացաւ եւ խալիֆայութեան արքունիքում հասաւ կարելուր՝ դիւանադարի պաշտօնի: Օմար Բ. խալիֆը (717-720) իր իշխանութեան սկզբում գերեվարուածներին թոյլատրեց վերադառնալ հայրենիք, նրանց թւում՝ նաեւ Վահանին (թէ՛ւ՝ դժուարութեամբ, նաեւ վկայութիւններով նրա հայ լինելը ստուգելու հարկ եղաւ), սակայն պայմանով, որ Գողթնի իր իշխանութիւնը կարգաւորելուց եւ վերակացուներ նշանակելուց անմիջապէս յետոյ Վահանը պէտք է վերադառնայ արքունիք: Հայրենիք գալուց յետոյ Վահանը զոջաց անգիտակից տարիքի իր ուրացութիւնը, դարձաւ քրիստոնէութեան, հարկադրաբար Սիւնեաց իշխանական տնից կին առաւ, իսկ Օմար խալիֆի մահից (720 թ.) յետոյ արաբների արքունիք վերադառնալ չէր ուզում: Այսուհանդերձ, շուտով յայտնի դարձաւ նրա՝ մահմեդականութիւնն ուրանալը եւ քրիստոնէութեանը դառնալը, ուստի եւ սկսեցին նրան փնտրել. Կիրքում, Արագածոտնի, Շիրակի եւ Գեղարքունիքի վանքերում աւելի քան տասնհինգ տարի հալածական թափառումներից յետոյ 737 թ. սկզբներին Վահանը գնաց Հիշամ խալիֆի արքունիք՝ Ռուժաւի քաղաք եւ խնդրեց իրեն թոյլատրել դաւանելու իր հայրենի կրօնը, վերստին մահմեդականութեան դառնալու բազմապատիկ յորդորները մերժեց, եւ քանզի իսլամի ուրացումը մահացու մեղք էր, ուստի եւ 736 թ. Մարտի 18ին նահատակուեց⁴: Վկայաբանութիւնը գրուել է մարտիրոսութիւնից եօթ տարի յետոյ՝ 744 կամ 745 թ.:

Սկզբնաղբիւրիս արժանահաւատութեան եւ նրա հաղորդումների ճշգրտութեան առումով դիպուկ եւ լիովին իրաւացի է Մ. Աբեղեանի հետեւեալ եզրայանգումը. «վկայաբանութեան հեղինակը ոչ միայն ժամանակակից է Վահան Գողթնացուն, այլեւ ծանօթ նրան: Եւ ինչքան էլ հետագայում վերամշակումների ենթարկուած լինի այդ երկը, պատմուածքի սրտառուչ ձեւից եւ մանրամասնութիւններից անկասկած է բուն հեղինակի ժամանակակից լինելն իր պատմած եւ ողբացած անձերին ու աղէտալի դէպքերին»⁵:

Վկայաբանութեանս գեղարուեստական արժանիքների վերաբերմամբ բաւարարուենք Ալիշանին վկայակաշելով. «Թերեւս Խորենացւոյ եւ Եղիշէի պատմութեանց վերջաբաններէն ետեւ ինչուան ցԱրտաւազդ՝ ոչ ոք այսպիսի սրտառուչ գրուած մը թողեր եւ հասուցեր էր մեզի, զուցէ եւ ոչ ոք անկէ ետեւ այլ» (Յուշիկք, Բ., էջ 172):

* * *

Ալիշանը ենթադրել է, թէ Վկայաբանութեան սկզբի՝ Պատմութիւն մասը սկզբնագրում պէտք է աւելի ընդարձակ լինէր, սակայն այն չի պահպանուել, որովհետեւ Ճառընտիրներն ըստ իրենց ծրագրի համառօտել են: «Սովերք»ում տպուած խմբագրութիւնների մասին նա արել է լիովին տրամաբանական հետեւեալ ենթադրութիւնը. «Երկու տեսակ գտած ենք, մէկն քան զմէկայլն կիսով չափ մ'երկայն, մանրամասն եւ ստուգագոյն. բայց ինձ թուի թէ սկզբնագիրն աւելի երկարապատում էր:

¹ Քիպարեան Հ. Կիրեղ վ., Պատմութիւն հայ հին գրականութեան, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1992, էջ 270-1:

² ԿՐԿՑՎՈՍՈՒ ՈՐԿՎՐՍՏՔ ՈչՈՏԶՐՈՒՈՒ, ԹօտցրՍ Լ. ԿարպՁՏՊ ի ՊՐԿՁՎՈՐԿՎՐՍՏԶՏ, ՉրՑցտՈՑպաՖՅՕայ թՑրՑՖՈՒ Ռ տՐՈՎԿպփՈՎՈ՛ Խ. Խ. Չար-ժՈՉՑՎ, ժՐԿՁՈՎ, 1973, էջ 216-20՝ առաջաբան, էջ 221-39՝ բնագրի թարգմանութիւն, էջ 320-3՝ ծանօթագրութիւններ (այսուհետեւ՝ Վկայաբանութիւններ):

³ ԹՈՐՊՈՎՎ՝ ԹՈՂՆՈՎ Շ., ԹՈՈՎ թՏԻՑՎՈՓՈ, ԸՉՏՏՐԿԿԿՐՈՑ ՊՈՐԿՐՑՈՓՈՒՈՒ ՎՈ թՏՈՐՍՈՎՈՎԿ ցփպՎՏՔ թՑպտպՎՈՒ ՍՈՎՊՈՊՈՑՈՒ ԻՌԿՍՏԶՆՈՎպրՍՈՒ վցՍ, ժՐԿՁՈՎ, 1979, 23 թՑՐ. (այսուհետեւ՝ ՎՎ.):

⁴ Այս ամէնը, ինչպէս ասացինք, Ղ. Ալիշանը վերապատմել է բանաստեղծական իր պայծառ երեւակայութեամբ, սակայն մեր ժամանակներում եւս, անկասկած, պէտք են այս ողբերգական ժամանակների եւ այս մարտիրոս կերպարի նոր վիպումներ:

⁵ Աբեղեան, էջ 513:

Ճառընտիրք միայն Վահանայ վկայաբանութիւնը կ'ուզեն աւանդել մեզի, իրենց համար աւելորդ են առաջի պատմածները, այն՝ որոյ համար կ'ըսէ վիպասանն իր վերջաբանին մէջ. «Սկսայ պատմագրել՝ սկիզբն առնելով ուստի արժանն էր. ի նոյն յարելով գվկայութիւն սրբոյն Վահանայ վկային»։ Եւ թէ մեզի հասած վկայաբանութեան սկիզբն այլ կան կրակին պատմութիւնն եւ ողբքն, բայց համառօտեալ, եւ երկու օրինակաց խօսքերն իրարմէ տարբեր եւ մէկմէկու լրացուցիչ կ'երեւին, միանգամայն աւելի մեծ լրութիւն գուշակել տան» (Յուշիկք, Բ., էջ 172)։ Ըստ ամենայնի՝ տպագիրներից բացի, Վկայաբանութեան ձեռագիր օրինակներ նայած լինելով, բնագրի տարբերակների բազմազան լինելը յայտնի է եղել նաեւ Մ. Աբեղեանին. «Այս վկայաբանութեան համար բազմաթիւ օրինակներ կան ձեռագիրների մէջ. դրանք երբեմն տարբեր մշակումների են ենթարկուած»¹։ Պատմական եւ գեղարուեստական բարձր արժանիքներ ունեցող այս գործի բնագրերի նոր հրատարակութիւն պատրաստելու ոչ թեթեւ պարտաւորութիւնն ստանձնեցինք գիտենալով, որ մեր աշխատանքի հիմքը պէտք է լինի պահպանուած հայկական ձեռագրական ժառանգութեան մօտ կէտը կազմող՝ Մաշտոցեան Մատենադարանի հարստագոյն հաւաքածուն, սակայն վերջինիս հարիւրաւոր Ճառընտիրների պարունակած նիւթերը ցանկուած չեն², ուստի հարկադրուած եղանք դիմելու յայտնի անտիպ մի լաւ տեղեկատուի՝ Մեսրոպ Մագիստրոս արքեպս. Տէր-Մովսիսեանի «Ընդհանուր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց» գործի «Ճառընտիր» թղթապանակին³, որի օգնութեամբ պարզեցինք Մատենադարանի 21 եւ պատճէնով մեզ հասու՝ Ֆրանսիայի Ազգային գրադարանի 1 ձեռագիր։

Ձեռագրերն ուսումնասիրելով եւ շատ արժէքաւոր բնագրերի այս շարքը ներկայ հատորին հասցնելու համար կարողանալով լիարժէք օգտագործել՝ համեմատել 22ից ընդամէնը 13 ձեռագիր, Ալիշանի ենթադրած ընդարձակ տարբերակը չգտնելով հանդերձ, տպագրութեամբ յայտնի մէկ ընդարձակ եւ մէկ համառօտ խմբագրութիւններին աւելացրինք եւս մէկ ընդարձակ, երկու համառօտ խմբագրութիւն եւ մի խառն խմբագրութիւն (կամ ենթախմբագրութիւն). ըստ այսմ՝ այստեղ տպագրուում է բնագրի վեց տարբերակ։ Այս բոլորը, Ալիշանի ասածի նման՝ միմեանց լրացում են, ամէն մէկը հաղորդելով նոր մանրամասներ, որոնց եւ չպահպանուած հեղինակային ընդարձակ շարադրանքի յարաբերակցութիւնը, այսինքն՝ վերջինիցս ծագած լինելը կամ հետագայի յաւելումներ լինելը պէտք է պարզուեն ապագայ հետազօտական աշխատանքներով։

Այս ամէնի վրայ հիմնուած մեր համոզումն այն է, որ Վահան Գողթնացու վկայաբանութեան բնագրերի հրապարակում-ուսումնասիրումը պէտք է շարունակել Մատենադարանի մեր ցանկած-չհամեմատած եւ դեռեւս պարզուելիք այլ, նաւ՝ միւս հաւաքածուների բոլոր (առայժմ գիտենք 16ը) ձեռագրերի ուսումնասիրութեամբ, որոնցով, դոյզն իսկ կասկած չունենք՝ երեւան են գալու նոր խմբագրութիւններ։ Սրանից բացի, քանի որ վկայաբանութեան ճառընտրային եւ յայսմաւորային տարբերակները մշտական փոխներգործութեան մէջ են եղել⁴, հայերէն Յայսմաւորքի հիմնական խմբագրութիւնների լաւագոյն ձեռագրերի համեմատութեամբ պէտք է կազմել նաեւ յայսմաւորային տարբերակի բնագրերը։ Բոլոր ճշգրտուած բնագրերն ունենալուց յետոյ արդէն՝ նրանց տուեալների եւ տարբերութիւնների համադրմամբ, կարող են եւ պէտք է արուեն թէ՛ պատմական-ժամանակագրական եւ թէ՛ բանասիրական բազմաթիւ հարցերի ճշգրտումներ, որ մեր ներկայ խնդրից դուրս է։

Իսկ մինչ այդ՝ մեր պարզած ձեռագրերը հետեւեալներն են (նկարագրութիւնների սկզբում համեմատութեան պայմանանիշերն են, համեմատուածները զատորոշուած են աստղանիշով. առաջինից բացի, մնացածը Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռագրեր են, ուստի նրանց նկարագրութիւնների մէջ հաւաքածուի անունը չենք նշում)։

ՎԱՀԱՆ ԳՈՂԹՆԱՅՈՒ ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՁԵՆՈՎՐԵՐԸ

Ա* - ԺԲ. դ., Ֆրանսիայի Ազգային գրադարանի Հայ. Հ^մ 178. Ճառընտիր։ Սեբաստիա, գրիչ եւ ստացող՝ Պաւղոս, կազմող՝ Խաչատուր, օրինակի շնորհող՝ Պապանուն։ 643 թերթ, թուղթ,

¹ Նոյն տեղում։

² Գործը տպագրուած է առանց հեղինակի անուան, իսկ Մատենադարանի հաւաքածուի երկհատոր «Ցուցակ ձեռագրաց»ի (Երեւան, 1965 եւ 1970) անուանացանկերում Վահան Գողթնացի անունը, բնականաբար, չկայ։

³ Տէն Գ. Տէր-Վարդանեան, Մեսրոպ Մագիստրոս արքեպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեան. Կենսագործունէութիւնը, «Ընդհանուր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց», Մատենագիտութիւն, Երեւան, 1999, էջ 111։

⁴ Վիեննայի Հ^մ 224. Ճառընտիր տարբերակը (149ա-153բ) այդպիսի փոխադրեցութեան լաւ նմուշներից է. հմմտ. Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Կազմեց հ. Յակովբոս վ. Տաշեան, Վիեննա, 1895 (լոյս է տեսել 1896 թ. Սեպտեմբերին), էջ 576։

- 51x32,5. ուղղագիծ (թեք) երկաթագիր, երկսիւն, 39 տող¹: Բնագիրը՝ 556բ-563բ²: - Պատկանում է Ա. խմբագրութեանը:
- Բ* - ԺԲ. դ. [1165-1185 թթ. միջեւ]³ - Հ^մ 1522. Մարտիրոլոգ: [Յովհաննավանք], գրիչ՝ Յովհաննէս, ստացող՝ Ռուբէն քիյ: 570 թերթ, թուղթ, 52,5x33. Եկսիւն, բոլորգիր, 37 տող: Բնագիրը՝ 182բ-91ա: - Համապատասխանում է Գ. խմբագրութեան սկզբից մինչեւ Ե. 5 ներառեալ, ապա՝ Ա. խմբագրութեան Ե. 6ից մինչեւ վերջ:
- Գ* - ԺԲ. դ. [1186-1187 թթ.]⁴ - Հ^մ 3777. Ճառընտիր: [Սաղմոսավանք], գրիչ, կազմող, ստացող՝ Մարկոս եւ Մխիթար եղբարք (ստացող՝ նաեւ Ստեփանոս): 480 թերթ, թուղթ, 53x33. Երկսիւն, բոլորգիր, 40 տող: Բնագիրը՝ 232ա-240բ⁵: - Նախորդի նման՝ Գ. խմբագրութեան Ա.1 - Ե. 5 մասը, ապա՝ Ա. խմբագրութեան Ե.6ից մինչեւ վերջ: Այս երկուսը եւ Զ օրինակը կազմում են ԱԳ խառն խմբագրութիւնը:
- Դ* - 1227 թ. - Հ^մ 3779 (Սեւանի Հ^մ 76). Ճառընտիր: Ղարանաղեաց Աւագ վանք, գրիչք՝ Աստուածատուր, Կարապետ, Ստեփաննոս, Ղազարոս, Ժաղկող՝ Սոսթենէս, ստացող՝ Տուրք: 545 թերթ, թուղթ, 46,5x32. Եկսիւն, բոլորգիր, 39 տող: Բնագիրը՝ էջ 34-44⁶: - Պատկանում է Գ. խմբագրութեանը:
- Ե* - 1227 թ. - Հ^մ 6196. Ճառընտիր: Խլաթ, Խործի անապատ, գրիչ՝ Ներսէս, ստացող՝ Վարդան վրդ.: 612 թերթ, թուղթ, 50x33. Եկսիւն, բոլորգիր, 38-39 տող: Բնագիրը՝ 509բ-515ա⁷: - Պատկանում է Գ. խմբագրութեանը:
- Զ* - 1344⁸ թ. - Հ^մ 4709. Ճառընտիր: Գրիչ՝ Յովանէս Դէոսկորոս, ստացող՝ Էլմէլէք, 636 թերթ, թուղթ, 47,5x32. Եկսիւն, բոլորգիր, 33 տող: Բնագիրը՝ 89ա-96ա: - Գ. խմբագրութեան վերաշարադրանք, նոր՝ Դ խմբագրութիւն է: Երկուսի յարաբերակցութեան մասին պատկերացում տալու համար համեմատել ենք Գ խմբագրութեան միայն Ա.1 - Բ.1 նախադասութիւնների հետ, իսկ ամբողջութիւնը տպագրում ենք որպէս առանձին խմբագրութիւն:
- Է* - ԺԴ. դ. - Հ^մ 1523. Ճառընտիր: Գրիչ՝ Յովանէս, ստացող՝ Էլմէլէք: 759 թերթ, թուղթ, 46x31. Եկսիւն, բոլորգիր, 33, 44 տող: Բնագիրը՝ 118բ-25բ⁸: - Բ. խմբագրութեան ժամանակագրօրէն առաջին ձեռագիրն է (բնագրօրէն՝ ոչ առաջնակարգ):
- Ը* - ԺԴ. դ. - Հ^մ 3787. Ճառընտիր: Գրիչ՝ Գրիգոր քիյ, Սոսթենէս, Աւագ, ստացող՝ պարոն Տուած, ռայիս Պարոնիկ, Յակոբ: 688 թերթ, թուղթ, 47x28. Եկսիւն, բոլորգիր, 43 տող: Բնագիրը՝ 6բ-11բ: - Պատկանում է Գ. խմբագրութեանը⁹:
- Թ* - ԺԴ. դ. - Հ^մ 3797. Վարք սրբոց: Գրիչ՝ Նատեր, ստացող՝ Թաղէս ներկրար, Ասիլ ոսկերիչ, Կարապետ բազազ: 748 թերթ, թուղթ, 38,5x25. Եկսիւն, բոլորգիր, 34 տող: Բնագիրը՝ 65բ-74ա¹⁰: - Պատկանում է Գ. խմբագրութեանը:
- Ժ* - ԺԵ. դ.¹ - Հ^մ 4682. Ճառընտիր: Գրիչ՝ Հայրապետ, Կարապետ, ստացող՝ խոջայ Յովհաննէս: 192 թերթ, թուղթ, 45x34. Եկսիւն, բոլորգիր, 32 տող: Բնագիրը՝ 112բ-119բ: - Ե. խմբագրութեան առաջին ձեռագիրն է:

¹ Raymond H. Kzvorkian, Armén Ter-Stepanian, Avec le concours de Bernard Outtier et de Guzvorg Ter-Vardanian, Manuscrits arméniens de la Bibliothèque nationale du France. Catalogue. Bibliothèque nationale du France / Fondation Calouste Gulbenkian, Paris, 1998, col. 589-604. *մեր բնագրի նկարագրութիւնը սիւն 600. ձեռագրիս պատճէնը տես ՄՄ, Այլ վայրերի ձեռագրերի ժապաւէնների հաւաքածու, Հ^մ 879:*

² «Սովիերք»ում հրատակուած Ա. խմբագրութեան հիմքին մերձ է. նրա նման վերնագրում Վահանի հօր «Խոսրովու» անունը չկայ, նրա համեմատ ունի սակաւ տարբերութիւններ, որոնք երբեմն նոյնանում են Բ եւ Գ ձեռագրերի ձեւերի հետ. «այլ» երբեմն գրում է «այդ», «ե-է» յաճախ գծագրման տարբերութիւն չունեն:

³ Տես Գ. Տէր-Վարդանեան, Յովհաննավանքի Ճառընտիր ձեռագրի մասին.- Պատմա-բանասիրական հանդէս, 1986/Դ., էջ 177:

⁴ Տես Գալուստ Տէր-Սկրտչեան, Հայագիտական ուսումնասիրութիւններ, գիրք Ա., Երեւան, 1979, էջ 321, 324:

⁵ «Ե» եւ «է» յաճախ գծագրական տարբերութիւն չունեն (նոյնպէս է նաեւ նախորդ ձեռագրում). բայական -էին եւ նման վերջաւորութիւններն ունեն - էին ձեւը (այսպիսիք նշել ենք միայն այն դէպքերում, եթէ բառի կամ բառախմբի մէջ կայ այլ տարբերութիւն եւս). յաճախ չունի նաեւ ձայնաւորների միջեւ անհրաժեշտ «յ»ն (յաշնանաին), բայց նոյնպէս ձայնաւորների միջեւ ունի անհարկի «յ» («գեղեցկայգիծ», «ճարտարայարմար»), ունի նաեւ «նայ», «նորայ» - այս բոլոր անկանոնութիւններն անտեսել են ընթերցումների մէջ չենք նշել (ունի թէ՛ «եւ», թէ՛ «Տ»):

⁶ Գունաթափուած տեղերում բառերը նորոգուած են սրանք նշանակել ենք Դ՝ պայմանանիշով: Չենք նշել «ե-է» տարբերութիւնները (տառերը գծագրական տարբերութիւն յաճախ չունեն, թէեւ յստակ «է» եւս կայ) եւ «յաշնանաին» բնոյթի ձեւերը:

⁷ Սա «Սովիերք»ի համառօտ բնագրին շատ հարազատ է (տարբերութիւններն աննշան են, «եւ»ը միանիշ է). երեւի ազգակից է նրա հիմքին, որ շատ հաւանաբար Մ. Աւգերեանի օգտագործած Մխիթարեանների Վենետիկի «Ճառընտիր Ա.»՝ Հ^մ 17/200 ձեռագիրն է (տես վերը):

⁸ Բոլոր թերթերի հիմքի (ներքին) վերեւի մասը, 10 տողի չափով գրադաշտը վնասելով, թուղթ փտած եւ թափուած է. բնականաբար այս մասերում ընթերցումներ չենք նշանակել: Սրա առատ գաղտնաւանկ «ը»երն անտեսել ենք. նոյնպէս հաշուի չենք առել «օ», «Տ», որոնք միւս ձեռագրերի այլ տարբերութիւն նշանակող ընթերցումների հետ նշանակելիս ներկայացրել ենք «աւ», «եւ» ձեւերով:

⁹ Դ եւ Ե ձեռագրերի հետ միասին ունի աւելի ուղիղ ընթերցումներ եւ սրբագրում է «Սովիերք»ի համառօտ տարբերակը:

¹⁰ Ազգակից է նախորդ՝ Ը ձեռագրին. այս երկուսը «Փոքր Կորիւն» բնագրի լաւագոյն ձեռագրերն են:

- Ի- 1401 թ. - Հ^մ 1524. Ճառընտիր: Վարագ, գրիչ՝ Յոհանէս քահանայ եւ Աւետիս սրկ., ստացող՝ Հայրապետ կր., Յովանէս միակեաց, Տուրմիշ: 931 թերթ, թուղթ, 48x32,5. Եկսիւն, բոլորգիր, 35 տող: Բնագիրը՝ 126ա-32ա:
- Լ- 1401 թ. - Հ^մ 4670. Ճառընտիր: Ոստան, գրիչ, ծաղկող՝ Ծերուն, ստացող՝ Ստեփաննոս, Յովսէփ կրօնաւորք, կազմող՝ Սարգիս: 815 թերթ, թուղթ, 50x34. Եկսիւն, բոլորգիր, 35 տող: Բնագիրը՝ 127բ-133ա:
- Խ - 1404ից յետոյ (ԺԵ. դ.) - Հ^մ 4802. Ճառընտիր: Տշո՞ղ գիւղ (Ռշտունիք), գրիչ՝ Ստեփաննոս սրկ., ստացող՝ Ղազար քիյ, Ստեփաննոս կր., կազմող՝ Սիմէոն: 826 թերթ, թուղթ, 50x33. Եկսիւն, բոլորգիր, 35 տող: Բնագիրը՝ 94ա-101բ:
- Ծ* - 1406 թ. - Հ^մ 1521. Ճառընտիր: Նկարինայ ուխտ, Գրիչ՝ Գրիգոր Ծերենց, ստացող՝ Ստեփաննոս եւ Թումայ աբեղայք: 453 թերթ, թուղթ, 62,5x39. Եկսիւն, բոլորգիր, 38-40 տող: Բնագիրը՝ 34ա-9բ: - Ե. խմբագրութեան երկրորդ ձեռագիրն է:
- Կ - 1425ից առաջ² - Հ^մ 4774. Ճառընտիր: Գրիչ՝ Գրիգոր Խլաթեցի, ստացող՝ Յոհանէս աբղ, Յովանէս փիլիսոփա: 497 թերթ, թուղթ, 27,5x18. Եկսիւն, բոլորգիր, 27, 33 տող: Բնագիրը՝ 134բ-140ա:
- Հ* - 1436 թ. - Հ^մ 993. Ճառընտիր-Տօնական: Վերի Նորավան, գրիչ՝ Մատթէոս, ծաղկող՝ Եսայի, ստացող՝ Թադէոս եւ Ստեփաննոս եղբարք: 769 թերթ, թուղթ, 34x25,5. Եկսիւն, բոլորգիր, 44 տող: Բնագիրը՝ 111բ-8ա: - Բ. խմբագրութեան երկրորդ լաւագոյն ընթերցումներով օրինակն է:
- Ձ* - 1442 թ. - 996. Ճառընտիր: Սերկելիի գիւղ, գրիչ եւ ծաղկող՝ Ռհաննէս միայնակեաց, ստացող՝ պարոն Շալու: 568 թերթ, թուղթ, 30,3x20,5. Եկսիւն, բոլորգիր, 33 տող: Բնագիրը՝ 167բ-78բ: - Պատկանում է ԱԳ խառն խմբագրութեանը:
- Ղ - 1453 թ. առաջ - Հ^մ 3791. Ճառընտիր: Գրիչ՝ Կարապետ, Տէր Պօղոս, Աբդուլմսէխ, կազմող՝ Վարդան, ստացող՝ Յովհաննէս: 724 թերթ, թուղթ, 36x26. Եկսիւն, բոլորգիր, 35 տող: Բնագիրը՝ 99ա-105ա:
- Ճ - 1491 թ. Հ^մ 4822. Ճառընտիր: Գրիչ՝ Յակոբ, Մովսէս, ստացող՝ Խալիֆ, կազմող՝ Յովանէս: 473 թերթ, թուղթ, 31x21. Եկսիւն, բոլորգիր, 33 տող: Բնագիրը՝ 132բ-8բ:
- Ս - ԺԵ. դ. Հ^մ 4929. Ճառընտիր: Գրիչ՝ Բարսեղ սրկ., ստացող՝ Երամբէկ եւ որդին Կարապետ (տանուտէրք): 251 թերթ, թուղթ, 26x18. Եկսիւն, բոլորգիր, 31, 30 տող: Բնագիրը՝ 95ա-102ա:
- Յ - ԺԵ. դ. Հ^մ 4677. Ճառընտիր: Գրիչ՝ Խաչատուր, ստացող՝ Ղանիէլ քիյ: 451 թերթ, թուղթ, 53x33. Եկսիւն, բոլորգիր, 36 տող: Բնագիրը՝ 44բ-9բ:
- Ն - 1651 թ. - Հ^մ 992. Ճառընտիր: Եղեւսիա, գրիչ՝ Մաղաքիա, ստացող՝ Ոսկան Նախչիվանցի (վաճառական): 508 թերթ, թուղթ, 28,7x19. Եկսիւն, նոտրգիր, 32 տող: Բնագիրը՝ 244բ-50ա:

* * *

Այժմ պատկերենք հրատարակուող *ԽՍՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ* ըստ նրանք պարունակող ձեռագրերի եւ տպագրի.

Ա. *խմբագրութիւն* - Ա ձեռագիր եւ S³, ԲԳՁ ձեռագրեր (միայն Ե.6ից մինչեւ վերջ)⁴:

- Սկիզբի՝ Ա.1-Ե.6 մասը համեմատել ենք նաեւ Բ. խմբագրութեան է՛ Հ ձեռագրերի հետ (համընթաց են մինչեւ Ե.6ի «յերկիր ուղիղ» բառերը). այստեղ այս խմբագրութեան շատ ընթերցումներ արժէր սրբագրել ըստ վերջինների, սակայն քանի որ նրանք այլ խմբագրութեան են պատկանում, ուստի է՛ Հ ձեռագրերի շարադասական-ոճական բնոյթի նախընտրելի ձեւեր շարադրանքի մէջ մուծել ենք միայն տպագրի սակաւաթիւ ակնյայտ սխալների դէպքում. մնացած դէպքերում, հաւասարարժէք եւ նախնական այս երկու խմբագրութիւնների տարբերութիւններն աւելի ցայտուն ներկայացրած

¹ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հտ. Ա., Երեւան, 1965, էջ 1262՝ թուագրուած է «ԺՂ. դ.», բայց պէտք է գրուած լինի 1406 թ. յետոյ, որովհետեւ սրա մէջ առկայ մեր բնագիրն օրինակուել է անպայման շարքիս Ծ ՄՄ Հ^մ 1521 ձեռագրից:

² Մ. Տէր-Մովսիսեանը եւ «Ցուցակ ձեռագրաց»ը (Ա., Երեւան, 1965, էջ 1283) սա թուագրել են «ԺՁ. դ.», Ցուցակը նաեւ գրչի անունն ունի «Գրիգոր աբեղայ» ձեւով. «1425ից առաջ» թուագրումը եւ գրչի «Խլաթեցի» մականունն յաւելումը Ա. Մաթետոսեանին են նոյն «Ցուցակ ձեռագրաց»ի Մատենադարանի ձեռագրատան օրինակի համապատասխան էջում:

³ «Տ» նաեւ մեր պայմանանիշերի շարքում նշանակուած է «Սովերք»ի տպագիրը. սա եւ Ա համաձայն են եւ համընթաց. եթէ չլինէին Ա ձեռագրի որոշ ակնյայտ տարբեր ընթերցումները, կարելի էր կարծել, թէ սա է եղել տպագրի հիմքը: Ապա՝ այս Ա (Փարիզի) ձեռագիրը ձեռքի տակ չունենալու դէպքում կարող էր կասկած առաջանալ, թէ ընդհանրապէս տպագրի Ա. խմբագրութեան (յատկապէս՝ Ա.1 - Ե.5 մասի) ձեռագրական հիմք գոյութիւն ունեցէ՞լ է, սակայն այս հնարաւոր կասկածի բացառմանը մասամբ նպաստում է նաեւ նորայայտ Բ. խմբագրութեան գոյութիւնը:

⁴ «Սովերք»ի տպագրում արդէն կան այս տարբերակի Ա-Ժ հատուածահամարները. հետեւելով սրա բաժանումների տրամաբանութեանը՝ մնացեալ խմբագրութիւնների հատուածաբաժանումները մենք ենք արել:

լինելու նպատակով, թողել ենք տողատակում: Տպագրի ծանօթութիւնների մէջ նշուած՝ իր հիմքի ձեւերն ընթերցումների մէջ դրել ենք «Sh» (տպագրի հիմք), բնագական բնոյթի ծանօթութիւնները՝ «Տծ» պայմանանիշերով:

Ա1 կամ ԱԳ խառն ենթախմբագրութիւն - ԲԳԶ ձեռագրեր՝ սկսում են Գ. խմբ. Ա.1 - Ե.5 մասով, ապա շարունակում Ա. խմբ. Ե.6ից մինչեւ վերջ¹:

Սա, բնականաբար, առանձին չի տպագրուում, այլ ներկայանում է Ա. եւ Գ. խմբագրութիւնների համապատասխան մասերով:

Բ. խմբագրութիւն - ԷՀ ձեռագրեր.

Սկիզբը նման է Ա. խմբագրութեանը, սակայն նրա Ե. 6 նախադասութեան «յերկիր ուղիղ» բառերից յետոյ շարունակուում է ըստ Գ խմբ-ն Է.6 նախադասութեան, ապա վերջինիս Ե.12ի «Իսկ նա ոչ առնոյր յանձն» բառերից յետոյ շարունակուում է Ա. խմբ-ն Ե.7ի «Իւրեանց կամացն ի գլուխ ելեալ» բառերով, հասնուում սրա 8րդ նախադասութեան վերջին, որից յետոյ ունի կրկին՝ Գ. խմբ-ն Ե.13ի «Ընդ այն ժամանակս... որ եղեւ իսկ» մասը. սրանից յետոյ ունի կրկի Ա. խմբ-ն Ե.9ը՝ «Ապա յանցաւոր... յաշխարհն Յունաց», վերստին դառնուում է Գ. խմբ-ն Ե.14-15ի «եւ հասեալ ի Վայոց ձոր... եկեալ փութով» մասին, ապա ունի Ա. խմբ-ն Ե.11-13ը՝ «ատասուաւք ցուցանէին... եղեալ ճանապարհն», այստեղից անցնում է Գ. խմբ-ն Ե.19ին՝ «Զի ստուգեցաւ...». եւ այսպէս շարունակ: Ընդհանրապէս թէ Ա. եւ թէ՛ Գ. խմբագրութիւնների համեմատ մեծաքանակ տարբերութիւններ ունի եւ ամբողջական համեմատութեան դէպքում կարող է խճողուն պատկեր ստացուել, ուստի համեմատեցինք միայն թուարկուած մասը (Է ձեռագրի էջ 118բ-121ա¹ տող 33վ.), ապա ամբողջութիւնը ներկայացրինք որպէս առանձին՝ Դ. խմբագրութիւն:

Այս խմբագրութեան նախադասութիւնների տրոհումը եւ կէտադրումն արել ենք հիմնականում հետեւելով Հ ձեռագրին, որ աւելի խնամքոտ օրինակութիւն է եւ աւելի կանոնաւոր գրչութիւն ունի:

Գ. խմբագրութիւն - ԲԳԶ ձեռագրեր (ունեն միայն Ա.1 - Ե.5 մասը), ԴԵԶԸԹ ձեռագրեր եւ Տ²:

Սրա Ա.1 - Ե.5 մասում համեմատուած են ԲԳԴԵԶԹԶ (Զ-ն՝ միայն Ա.1 - Բ.1 մասը) ձեռագրերը եւ Տ: Ա խմբագրութեան մէջ նախընտրելի ընթերցումներ ունեցող՝ ուրոյն եւ առանձին խումբ կազմող ԲԳԶ ձեռագրերն այս մասում եւս կրկին մնացեալ ձեռագրերից տարբեր եւ նախընտրելի ընթերցումներ ունեն, սակայն աշխատել ենք սրանք բնագիր չմուծել, որպէսզի այս խմբագրութեան դիմագիծը չփոխուի. սրանց եւ միւս ձեռագրերի տարբերութիւնները ցուցադրուում են ճիշտ այն, որ արուել է Ա. խմբագրութիւնից Գ-ի ստեղծման համար:

Դ. խմբագրութիւն - ձեռագիր Զ., Գ խմբագրութեան վերաշարադրանք է՝ առաւելապէս գրական վերամշակուում: Կրկին՝ երկու խմբագրութիւնների յարաբերակցութեան մասին պատկերացում տալու համար սա համեմատել ենք Գ. խմբ-ն միայն Ա.1 - Բ.1 մասի հետ, իսկ ամբողջութիւնը տպագրուում ենք որպէս առանձին՝ Դ. խմբագրութիւն:

Ե. խմբագրութիւն - ԺԾ ձեռագրեր³:

Ա, Բ եւ Գ խմբագրութիւնները, միմեանց նկատմամբ ունեցած շարադրանքային որոշակի տարբերութիւններ ունենալով հանդերձ, աւելի մօտ են սկզբնական-հեղինակային՝ մատենագրական տարբերակին: Դ. եւ Ե. խմբագրութիւնները ծիսական գործածութեան՝ եկեղեցում ընթերցելու համար արուած համառօտումներ են (ձեռագրերում նիւթի աւարտին յաջորդող յիշատակագրութիւնների մէջ ունկնդիրներին ողորմելու աղերսներ կան): Դժուար է որոշելը, թէ առաջացման ժամանակով առաջին երեքից ո՞րն է առաջինը, ո՞րը՝ երկրորդը կամ երրորդը, բայց որովհետեւ «Սովերք»ի տպագրի առայժմ անյայտ հիմքը եւ մեր Ա ձեռագիրը ժամանակով աւելի հին են, իսկ բնագիրը՝ միւսների ծաւալի գրեթէ կրկնակին, ուստի սա համարեցինք Ա, միւսները՝ Բ եւ Գ: Թէ՛ նրանց եւ թէ՛ նորայայտ ծիսական խմբագրութիւնների առաջացման ժամանակը եւ տեղը պարզելու համար աւելի ճշմարտանման վարկածներ առաջադրել կամ վստահ եզրակացութիւններ անել կարելի է միայն գոյութիւն ունեցող ամբողջ ձեռագիր նիւթն ուսումնասիրելուց յետոյ:

Այսպիսով, ձեռագրական աւելի մեծ նիւթի ընդգրկումով ներկայ հրատարակութեամբ այժմ առաւել առարկայօրէն է վերահաստատուում այն իրողութիւնը, որ Վահան Գողթնացու Պատմութիւն-Վկայաբանութիւնը մեր մատենագրութեան գեղարուեստական բարձր արժանիքներ ունեցող

¹ Այս՝ երկրորդ մասը սկսուում է Բ.233բ, Գ.184ա, Զ 169բ էջերում:

² Մինչեւ այժմ յայտնի՝ «Սովերք»ի երկրորդ, համառօտ տարբերակն է:

³ Մեր ունեցած ձեռագրերի մէջ կան այսպիսի գոնէ 1-2 տարբերակ եւս, որոնց անդրադառնալու ենք մօտ ապագայում:

փոքրաթիւ այն յուշարձաններից է, որ ամբողջ միջնադարի ընթացքում ենթարկուել է գրական մշակումների: Յայտնի երկու խմբագրութիւններին գումարում է եւս երեքը եւ մի խառն խմբագրութիւն, որոնց համապատասխանող եւ չհամապատասխանող տուեալների համադրմամբ այսուհետեւ հնարաւոր է այս աղբիւրի աւելի համակողմանի ուսումնասիրութիւն: Ի վերջոյ, այստեղ թէ՛ ճշգրտուած են հնուց հրատարակուած տարբերակների սխալ եւ մշուշոտ իմաստ ունեցող հատուածներն ու բառաձեւերը¹ եւ թէ՛ նոր տարբերակները ներկայացուած են ընթերցումների քննութեամբ նախընտրելի դիտուած շարադրանքով:

* * *

Մեզ մնաց պարզելու միայն Վահան Գողթնացու վկայաբանութեան ՀԵՂԻՆԱԿԻ՝ նորերս կնճռոտուած հարցը.

«Սոփերք»ում, որի հրատարակողը, ինչպէս յայտնի է, Ալիշանն է, բնագրի տարբերակները տպագրուած են առանց հեղինակի անուան, սակայն այստեղ կայ հետեւեալ. «Յայտ ուրեմն է զի գրիչ վարուցս ընկեր Աբրահամու է՝ առաջնորդին Երաշխաւոր վանաց Արծկէոյ, որ եւ նախ ասպնջականեալ էր զսուրբն. կամ թէ նոյն ինքն Աբրահամ որ եւ Արտաւազդ: Աւա՛ղ զի չկայր յօրինակիս անուն նորա, զի ընդ քաջագոյնս ի գրչաց ազգիս դրոշմէաք, եւ թերեւս առաջին եւ անզուգական ի ճառս հայրենի կրից եւ իմաստից, որոյ բանք՝ ոչ գիտեմ խումն ակամբք եւ ոսկւովք արդեւք քանդակելիք, եթէ գունդագունդ արեամբք եւ արտասուօք» (Սոփերք, ԺԳ., էջ 99-100, ծ. 25): Ժամանակ անց նոյն Ալիշանը, առանց աղբիւր յիշատակելու, գրել է. «Ս. Վահանայ նահատակութենէն եօթն տարի ետեւ՝ եկաւ իր վերջին հիւրընկալ մտերիմ եւ վանահայրն, Արտաւազդ... եւս առաւել տեղեկացաւ Թէոփիլէէն, որ եւ յունարէն գրեց, տուաւ իր գիտցածը. զոր ի դարձին՝ հայրն Արտաւազդ Ուռնայի եպիսկոպոսին ձեռքով հայերէն թարգմանել տուաւ: Յետոյ դառնալով իր տեղը՝ յաջորդ տարին (746) ձեռք զարկաւ եւ գեղեցիկ եւ երկար ոճով գրեց Վահանայ վկայաբանութիւնը» (Յուշիկք, Բ., էջ 171): Ժամանակ անց Ալիշանն այս հարցը մի փոքր անորոշացրել է. նոյն Արտաւազդ-Աբրահամը «գնաց յԱսորիս, ի Ռուծափ, սրբոյն նահատակութեան եւ թաղման տեղին, ուր Յունաց կրօնաւորներէն խնդրեց, առաւ անոր վկայաբանութիւնն յունարէն, եւ եկաւ յՈւռնա, թարգմանել տուաւ, ապա դառնալով ի Հայս՝ իր վանքը, կամ ինքնին կամ ուրիշ ճարտարի մը ձեռք գրեց Վահանայ վկայաբանութիւնը» (Հայապատում, Ա., էջ 179): Աւելի ուշ Մ. Աբեղեանն Արտաւազդի հեղինակութեան տեսակէտը փաստել է հետեւեալով. «Պետական մատենադարանի Հ՞՞՞ 934 ճառընտրի 39բ էջի² վրայ յիշուած կայ այս պատումի հեղինակը այսպէս. «Զոր գրեաց հայրն Արտաւազ Երաշխաւորի վանացն ճշգրտիւ զամենայն եւ կարգեալ նշանակեաց տաւնախըմբել [ամ յամէ] գիշատակ սրբոյն Վահանայ՝ ի նոյն աւուր կատարման իւրոյ»: Դա նոյն Երաշխաւորի վանքի առաջնորդ կամ կրօնաւորահայր Արտաւազդն է»³:

Աբեղեանին կրկնել եւ Արտաւազդ վանահօր հեղինակութիւնն ընդունել են այլ՝ առանձապէս դասագրքային բնոյթի հրատարակութիւնները⁴, սակայն, իրաւացի այս տեսակէտը նորերս կասկածի է ենթարկուել, եւ՝ գրեթէ անառարկելի ոճով. «Երաշխաւորի վանքի վանահայր Արտաւազդն այս յուշարձանի հեղինակը չէ... Նա կատարել է սոսկ մեկենասի դեր: Իսկ Պատմութեան հեղինակը եղել է Յովհաննավանքի Մանուկ անունով կրօնաւորը» (ՎՎ., էջ 5): Պնդմանս հիմնաւորումը հետեւեալն է. «Հնագոյն ձեռագրերում հանդիպում են» Վահան Գողթնացու ուղեկիցների «Յակոբ, Մանուէլ եւ Մանուկ անունները: Յակոբը, ինչպէս իրաւացիորէն նշել է Յ. Տաշեանը, ընդօրինակողի անունն է: Իսկ Մանուկ անուան մէջ «կ» տառը, ջնջուած լինելով, սխալ կարդացուել է որպէս «էլ», որի արդիւնքում առաջացել է նոր՝ Մանուէլ անունը: Մենք ապացուցում ենք, որ (կեանքի վերջին - Գ. Տ-Վ.) չորս տարուայ ընթացքում Վահան Գողթնացու ուղեկիցը եղել է Մանուկ կրօնա-

¹ Ըստ այսմ՝ բնագրի ռուսերէն թարգմանութիւնը (Վկայաբանութիւններ, էջ 221-39) անպայման վերանայման կարիք ունի:

² Այս վկայակոչումը հետագայում, անշուշտ՝ առանց ստուգելու, դարձուել է ուղղակի յղում. «Մատենադարան, ձեռ. Հ՞՞՞ 934, էջ 39բ» (տես Վկայաբանութիւններ, էջ 219): Սակայն Մատենադարանի այժմեան Հ՞՞՞ 934 ձեռագիրը Դուրանի հայերէն թարգմանութեան օրինակ է (տես Ցուցակ ձեռագրաց, Ա., էջ 442): Մինչդէռ Աբեղեանի յիշատակած 934ը «Էջմիածնի հին» համարն է, որի համապատասխանն արդի 1520ն է՝ Գրիգոր Խլաթեցու ճառընտրի Ա. հատորը, սակայն այս համարը եւս սխալ է. Աբեղեանը, անկասկած, նկատի է ունեցել «Էջմիածնի հին» Հ՞՞՞ 935ը, որ արդի 1521ն է՝ նոյն ճառընտրի Բ. հատորը (տես Օ. Եգանեանի կազմած զուգահիշ արդիւսակը Ցուցակ ձեռագրաց, Բ., սիւն 1505), որ ձեռագրերի մեր շարքի «Ծ»ն է եւ ճիշտ 39բ էջում ունի Աբեղեանի քաղած տողերը (տես բնագրերի Ե. խմբ. Թ.2):

³ Աբեղեան, էջ 513:

⁴ Տես, օրինակ, Քիպարեան Հ. Կիրեղ վ., Պատմութիւն հայ հին գրականութեան, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1992, էջ 271:

ւորը, որը եւ գրել է Պատմութիւնը եւ Վահան Գողթնացու համապատասխան Վկայաբանութիւնը» (ՎՎ., էջ 16):

Սա բռնագրօսիկ, աւելին՝ մտացածին վարկած է, որովհետեւ, նախ՝ մեր օգտագործած 22 ձեռագրերից որեւէ մէկուն այս անունները չկան, ապա, թէեւ հեղինակն իր աղբիւրները չի մատնանշել¹, սակայն կարողացանք պարզել, որ վարկածիս հիմքը Վիեննայի Հ^մ 224 (1428 թ.) եւ մեր շարքի Կ՝ Հ^մ 4774 (1425ից առաջ) ձեռագրերում առկայ հողորդունների շփոթում-միախառնումն է: Այսպէս՝ վիեննական ձեռագրում կայ. «Արտաւազդ՝ որ եւ Աբրահամ, առեալ ընդ իւր յեղբարց անտի արեղայ մի առաքինի եւ գյառաջասացեալ Մանուկ կրօնաւորըն՝ որ Յովհաննու վանացն ի հետ սրբոյն էր սպասաւոր»²: Որոշ տարբերութիւններով նոյնն ունեն նաեւ մեր ձեռագրերից հինգը³.

1. «Աբրահամ, որ եւ Արտաւազդ, առնու ընդ իւր եղբարս եւ գայն, որ արբանեակն էր սրբոյն յառաջ քան զվկաեւն» (Խ՝ 1404ից յետոյ, ձեռ. 4802, 101ա).

2. «Արտաւազդ, որ եւ Աբրահամ, առեալ ընդ իւր յեղբարց անտի արեղայ մի առաքինի, եւ գյառաջասացեալ մանուկ կրաւնաւորն, որ Յովհաննավանացն ի հետ սրբոյն էր սպասաւոր» (Կ՝ 1425ից առաջ, ձեռ. 4774, 129ա).

3. «Արտաւազդ, որոյ անուն Աբրահամ կոչի, առ ընդ իւր յեղբարց, եւ գյառաջասացեալ պատանին, որ էր սպասաւոր սրբոյն» (Ճ՝ 1491 թ., ձեռ. 4822, 138ա).

4. «հայր վանացն Երաշխաւորի, որոյ անուն Աբրահամ կոչի, առ ընդ իւր յեղբարց եւ զառաջասացեալ պատանին, որ էր սպասաւոր սրբոյն» (Յ՝ ԺԵ. դ., ձեռ. 4677, 49աբ).

5. «Աբրահամ, որ եւ Արտաւազդ, առեալ ընդ իւր յեղբարց անտի կրօնաւոր մի առաքինի, եւ գյառաջասացեալ պատանին, որ էր սպասաւոր սրբոյն» (Ն՝ 1651 թ., ձեռ. 992, 249բ):

Այս վկայութիւնների հիման վրայ ենթադրում ենք, որ վիեննական ձեռագրի «Մանուկ» անունը պէտք է առաջացած լինի մեր Խ օրինակի «զվկաեւն» բառից (որեւէ օրինակում եղծուած եւ «էլ» կարդացուող «Կ» տառ չենք տեսել), միւս ձեռագրերից միայն Կ-ն ունի «մանուկ» բառը, որի ո՛չ անձնանուն, այլ՝ հասարակ անուն լինելը հաստատուում է մնացեալ երեք ձեռագրում նրա տեղում առկայ «պատանին» հոմանիշով: Միաժամանակ, գրեթէ կրկնելով Ե. խմբագրութեան հաղորդումը, քաղուած հատուածիս շարունակութեան մէջ նոյն հինգ ձեռագրերն աւելի ընդարձակ շարադրանքով վերահաստատում են, որ վկայաբանութեան հեղինակն Արտաւազդ վանահայրն է. նրանցից բերում ենք միայն խնդրոյ առարկայ տեղում «մանուկ» բառն ունեցող՝ նոյն Կ ձեռագրինը.

«Եւ իջեալ յԱտրեստան, հասին ի քաղաքն Կալանիկոս, որ այժմ ասի Հռոմկլայ: Եւ անդր ի քաղաքին աւթեվանս կալեալ ի վանս Գերմարգակայ, որ բազում սիրով ընկալան զմեզ, եւ սիրելաբար խրատ ետ, որպէս զի մեծաւ զգուշութեամբ երթիցուք ի տեղին, զի մի՛ ի բուռն անկեալ թշնամեացն՝ պատիժս եւ մահս կրիցենք: Եւ ապա զեղբարսն եւ զգրաստսն անդէն թողեալ, եւ առեալ հայրն Աբրահամ ընդ իւր զմի ոմն եւ զնացեալ զտիւ ու զգիշեր մեծաւ աշխատութեամբ, եւ հասեալ ի տեղին եւ մտեալ ի վկայարան սուրբ նահատակին, երկրպագութիւն եւ գոհութիւն մատուցանէաք Աստուծոյ: Եւ Թէոփիլոսն այն՝ Աբու Ստեփանն, բազում սիրով եւ գթով ընդ առաջ ելեալ՝ հանգոյց զմեզ, եւ տարաւ զմեզ ի վաղիւն ի վկայարան Սրբոյն Սարգսի, ուր եւ տեսեալ զեպիսկոպոսն, այր ճշմարիտ |129բ| եւ երկիւղած յԱստուծոյ, որ եւ նա բազում սիրով ընկալաւ զմեզ: Եւ կոչեաց զամենայն գիտուն մարդիկքն, որք երեւելիք էին ի դրանն արքունի, որ քաջ հմուտք էին եւ ականատես նահատակութեան սրբոյն, յորս ցուցեալ հաւաստեաւ, հոռոմ գրով ետուն մեզ զվկայութիւն քաջ նահատակին Վահանայ, եւ սիրով մեծարեալք, հրաժարեցաք յեպիսկոպոսէն եւ յայլոցն, եւ աղաթեալ ի վկայարանի սրբոյն Վահանայ եւ գոհացաք զԱստուծոյ, եւ անտի դարձեալ եկաք առաք զեղբարսն մեր, եւ եկաք ի քաղաքն յՈւռնայ: Եւ աղաչեալ զեպիսկոպոսն՝ թարգմանեցաք ի հայ գիր եւ լեզու, եւ անտի ելեալ եկաք ի տեղիս մեր յաւուրս Յայտնութեան տաւնին: Եւ եկեալ ի

¹ Մեր վաղամտեղիկ բարեկամ (ո՛չ ազգական) Վահան Վարդանեանի ատենախօսութեան սեղմագրում, հակառակ ժամանակին ընդունուած կարգի, կայ եօթ յոլում, որոնք, սակայն, նրա գործի համար կարելիոր այս եզրակացութեանը չեն վերաբերում: Թէկուզ հեղինակն իր աշխատութեան ամբողջութիւնը չտպագրեց (կամ չհասցրեց), այսուհանդերձ, առկայ 23 էջանոց համառօտման մէջ վկայաբանութեան պատմաբանասիրական խնդիրներին վերաբերող շատ ուշագրաւ եզրայանգումներ կան, ուստի, Վահան Գողթնացու Վկայաբանութեան ապագայ հետազօտումն աւելի դիւրացնելու համար, անպայման արժէ տպագրել այս սեղմագրի հիմք ատենախօսութիւնը:

² Վիեննայի ձեռ. Հ^մ 224 (Տաշեան, էջ 576¹). վերը նկատել ենք, որ այս ձեռագրի բնագիրը ճառընտրային եւ յայտնաւորային տարբերակների միա-հիւսում է: Թէ՛ այս բնագրին վերաբերող 576րդ եւ թէ՛ ձեռագրի նկարագրութեան մնացեալ՝ 571-84 էջերում Վ. Վարդանեանի թուարկման Յակոբ (գրչի՞. ձեռագրի գրիչի անունն է՝ Կարապետ արեղայ) եւ Մանուկ անունները չկան:

³ Սրանք մի առանձին խմբագրութիւն են, սակայն այստեղ չեն հրատարակուում միմիայն հատորիս յատկացուած ժամանակի սղութեան պատճառով:

վանս մեր՝ գտաք զեղբարսն մեր ողջանձին եւ խաղաղութամբ: Եւ միաբան գոհացաք զԱստուծոյ որ զանարժանութիւնս մեր արժանի արար հանդիպիլ այսմ շնորհաց: Եւ ապա սկսաք պատմագրել, սկիզբն առնելով ուստի արժանն իսկ էր, եւ ի նոյն յարելով ի վկայութիւն սուրբ Վահանայ ի յորդորումն ամենայն հաւատացելոց, ի փառս եւ ի գովութիւն ամենասուրբ Երրորդութեանն Հաւր եւ Որդոյ եւ ամենասուրբ Հոգուն: Արդ, յետ ըմբելոյ զբաժակն պատուհասի աշխարհիս Հայոց ի թըւականին ՃԾԲ. (703), զկնի ԼԳ. (33) ամաց ի ՃՁԵ. (736) ամին եղեւ կատարումն սրբոյն Վահանայ» (Կ՝ ձեռ. 4774, 129աբ)¹:

Աւելի պարզ, կենդանի եւ գունեղ հեղինակային շարադրանք երեւի թէ անհնար էր ենթադրել: Առաւելը՝ ձեռագրերից երկուսն այդուհետեւ ունեն նոյն Արտաւազդ-Աբրահամի հետեւեալ աղերսը, ուր բացէիբաց ասում է, որ Վկայաբանութիւնն ինքն է գրել. «Արդ, ի ձեռն այսց վկայութեանց ձեզ՝ հարց եւ եղբարց, տառապեալ անձս Աբրահամ յերես անկեալ աղաչեմ առնել վասն իմ աղօթս առ Տէր, որ զիմ անարժանութիւնս արժանի արար Աստուած գրել եւ տալ զայս պատմութիւն յիշատակ վերջնոց, զի թերեւս ձերով աղօթիւք արժանի եղէց հասանել մասին ժառանկութեան սրբոցն ի լոյս» (Ճ՝ ձեռ. 4822, 138բ. հմմտ. նաեւ Յ՝ ձեռ. 4677, 49բ. համարեա նոյնաբար):

Արտաւազդի հեղինակութեան նկատմամբ կասկածի կռուաններից մէկն էլ այն է, որ վերը ըստ վեց ձեռագրի բերուած հատուածում նրա մասին գրուած է երրորդ դէմքով (ՎՎ, էջ 15). սակայն սա շատ թոյլ փաստարկ է. վկայութեան պատումն աւարտած հեղինակը նոյն վկայաբանութեան շարադրանքի միջավայրից ու տեղից եօթ տարի յետոյի իրողութեանն անցնելիս իր անունը կարող էր սկզբում գրել երրորդ դէմքով (որ նաեւ ոճ է՝ գրական եղանակ), ապա շարունակել պատմել առաջին դէմքով, իսկ բերուած աղերսի «զիմ անարժանութիւնս արժանի արար Աստուած գրել եւ տալ զայս պատմութիւն յիշատակ վերջնոց» արտայայտութիւնը կասկածի նշոյլ չի թողում, որ վկայաբանութեան հեղինակը, անառարկելիօրէն, Երաշխաւորի վանքի վանահայր ԱՐՏԱԲԱԶԴ-ԱԲՐԱՀԱՄՆ է:

Ընթերցումները նշանակել ենք ճիշտ նոյն սկզբունքներով՝ ինչ Ղեւոնդի Պատմաբանութեան բնագրում: Ձեռագրերի նկարագրութիւնների ծանօթութիւնների մէջ արդէն ներկայացրել ենք նրանց ուղղագրական իւրայատկութիւնները. լրացնենք՝ բառավերջում եւ բառամիջում ձայնաւորների միջեւ «յ»ի չգրուած լինելը հաշուի չենք առել եւ որպէս ընթերցում չենք նշանակել:

ԳԷՈՐԳ ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ՊԱՅՄԱՆԱՆԻՇԵՐ ՀԱՍԵՄԱՏՈՒԾ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԵՒ ՏՊԱԳՐԻ

Ա - Փարիզի Հայ. Հ՞մ¹ 178. ԺԲ. դ., 556բ-563բ (Ա. խմբ.).

Բ - Հ՞մ¹ 1522. 1165-1185 թթ. միջեւ, 182բ-91ա (ԳԱ. խառն խմբ.).

Գ - Հ՞մ¹ 3777. 1186-1187 թթ., 232ա-240բ (ԳԱ. խառն խմբ.).

Դ - Հ՞մ¹ 3779. 1227 թ., էջ 34-44 (Գ. խմբ.).

- Դ՝ Այս ձեռագրի գունաթափումների նորոգումը.

Ե - Հ՞մ¹ 6196. 1227 թ., 509բ-515ա (Գ. խմբ.).

Զ - Հ՞մ¹ 4709. 1344° թ., 89ա-96ա (Դ. խմբ.).

Է - Հ՞մ¹ 1523. ԺԴ. դ., 118բ-25բ (Բ. խմբ.).

Ը - Հ՞մ¹ 3787. ԺԴ. դ., 6բ-11բ (Գ. խմբ.).

Թ - Հ՞մ¹ 3797. ԺԴ. դ., 65բ-74ա (Գ. խմբ.).

Ժ - Հ՞մ¹ 4682. ԺԵ. դ., 112բ-119բ (Ե. խմբ.).

Ճ - Հ՞մ¹ 1521. 1406 թ., 34ա-9բ (Ե. խմբ.).

Հ - Հ՞մ¹ 993. 1436 թ., 111բ-8ա (Բ. խմբ.).

Ձ - 996. 1442 թ., 167բ-78բ (ԳԱ. խառն խմբ.).

Նխն. Նորայր Ն. Բիւզանդացի, Նախնիք, Հրատարակութեան պատրաստեց Մարտիրոս Մինասեանը, Ժնեւ, 1996 (այստեղից արձանագրել ենք սրբագրութեան 24 առաջարկ).

¹ Առաւել քան պարզ է, որ Աբեղեանի մասամբ (միայն 2րդ նախադասութիւնը) վկայակոչած հատուածն այս շարադրանքի համառոտում-ամփոփոյցն է. «Իսկ Բ. (2) մանկագոյն կրանաւորքն, որ գնացին զհետ սրբոյն, որ էր մինն Յոհանու վանացն, որ ի Կարբի, եւ մեւսն յերաշխաւորէն, որ է յՈւտն Մասեաց, մերձ յԱրծկէ, տեսին նոքա զկատարումն սրբոյն եւ եկեալ ստուգիլ պատմեցին զհաւաստին: Չոր գրեաց հայրն Արտաւազ Երաշխաւորի վանացն, ճշգրտիլ զամենայն եւ կարգեալ նշանակեաց տաւանախըմբել [ամ յամէ] գլխատակ սրբոյն Վահանայ ի նոյն աւուր կատարման իւրոյ» (հմմտ. Ե. խմբ. Թ.2):

- S - Տպագիրը.
- Sh - Տպագրի հիմքը.
- Տժ - Տպագրի ծանոթությունները:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ա. Բնագրի հրատարակություններ

Լիակատար վարք եւ վկայաբանութիւն սրբոց, որք կան ի հին Տօնացուցի հայոց, Յօրինեալ վաւերական բանիւք Ճարդնորաց մերոց եւ այլ ազգաց, հանդերձ ծանօթութեամբք, ի Հ. Մկրտիչ վարդապետէ Աւգերեանց... Հատոր ապայից [Ա.], Վենետիկ, 1810, էջ 188-211:
 Հայապատում, Յօրինեց Հ. Ղ. Մ. վ., Ալիշան, հտ. Բ. (Պատմութիւնք Հայոց), էջ 557-60 (յօդ. ՃՂԹ.), հտ. Բ. [մասն Բ.], էջ 11-8 (յօդ. ՄԲ.):
 Ողբք վասն չարեացն, որ անցին ի վերայ աշխարհիս Հայոց ի ՃԾԲ. թուականութեանն, հրկիզութեամբ եւ գերութեամբ, ի հարաւային ազգէն իսմայէլի, ընդ որում եւ վկայաբանութիւն սրբոյն Վահանայ, որ էր որդի սրբոյն Խոսրովի Գողթան տեառն, եւ յետ ԼԳ. ամի գերութեանն Հայոր կատարեցաւ սուրբն Վահան ի թուականին ՃՇԵ. - Սուփերք հայկականք, ԺԳ., Վենետիկ, ՌՅԳ. - 1854, էջ 11-59:
 Պատմութիւն անցից ի հարաւային ազգէ ի վերայ Հայոց եւ վկայաբանութիւն սրբոյն Վահանայ որդւոյ Խոսրովի Գողթան տեառն - Սուփերք հայկականք, ԺԳ., Վենետիկ, ՌՅԳ. - 1854, էջ 61-91:

բ. Հիմնական գրականութիւն

Արեղեան Մ., Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն. Գիրք առաջին (սկզբի մինչեւ Ժ. դար).- Երկեր, հտ. Գ., Երեւան, 1968, էջ 508-13:
 Ալիշան Հ. Ղ. Մ. վ., Հայապատում, հտ. Ա. (Պատմիչք Հայոց), էջ 178-9, հտ. Բ. (Պատմութիւնք Հայոց), էջ 557-60 (յօդ. ՃՂԹ.), հտ. Բ. [մասն Բ.], էջ 11-8 (յօդ. ՄԲ.):
 Ալիշան Հ. Ղ., Վահան Գողթնացի.- Յուշիկք հայրենեաց Հայոց, հտ. Բ., Վենետիկ, 1921, էջ 115-178:
 Աւգերեան Մ. վ., Լիակատար վարք եւ վկայաբանութիւն սրբոց, որք կան ի հին Տօնացուցի հայոց, Յօրինեալ վաւերական բանիւք Ճարդնորաց մերոց եւ այլ ազգաց, հանդերձ ծանօթութեամբք, ի Հ. Մկրտիչ վարդապետէ Աւգերեանց... Հատոր ապայից [Ա.], Վենետիկ, 1810, էջ 211-7:
 Չամչեանց Հ. Միքայէլ, Պատմութիւն Հայոց. ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամ Տեառն 1784... հատոր Բ., Վենետիկ 1785, էջ 384-5:
 Տիրայր ծ. վ., Ս. Վահան Գողթնացի.- Տաճար, 1914, էջ 40-43 (Օրմանեանի շարադրանքի վերապատմում է):
 Քիպարեան Հ. Կիրեղ վ., Պատմութիւն հայ հին գրականութեան, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1992, էջ 270-1:

Օրմանեան Մաղաքիա արքեպս, ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ. Հայ ուղղաւիար եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը՝ յարակից ազգային պարագաներով պատմուած. Գրեց Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան. նախկին պատրիարք. հ. Ա, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, սիւն 937-9, 987-8, 994-1003, 1009-10, 1059-61, 1020-2 (§§ 549, 580, 585-89, 593, 626, 661):#

É < „ Ÿ ÷ , · ¶ · # ³ „ Ÿ , ... ¶ “ † # fl . “ fl ³ < ` . . ¶ ~ » % ... ¶ 1 ¶ ¶ - ³ - > “ fi # . # i ³ - > , - < ³ „ Ÿ , ... ¶ “ fl “ ¶ ... շ % » · շ - • ‘ , ~ - # ... շ ... շ ‘ · # ¶ ³ · , - Ñ < , · Ÿ ¶ ¶ 1 ¶ 1 ¶ - ³ ¶ < > շ , ¶ ³ - > < , ¶ 1 < : 6 ¶ † ¶ 5 4 9 0 5 3 ¶ ¶ † † † ¶ ¶ 3 ¶ ¶ ¶ 1 ¶ 5 4 0 6 < ¶ ¶ 3 ¶ ¶ 3 ¶ ... f # ½ I . Æ I ¶ « ~ ½ f ^ ½ ¶ ¶ † ¶ 5 3 0 6 ¶ ¶ I ¶ ~ ½ ¶ I . « ~ ½ f ^ ½ ¶ ½ “ #

Š < ³ fi < , Ÿ , # < fl < , # 1 ¶ < < , # ½ “ ^ շ , < ‘ · # > շ “ ³ - ` - ³ < շ # i · - ³ շ < ‘ · # < # . “ ... ¶ < , · - # Ñ - , “ † # . շ - » - , · # ¶ < , fi · 0 fi < շ < # · • “ • “ fl · Ñ - ... ¶ · ^ # % ¶ ¶ ³ - > < , ¶ 1 < : < ¶ 5 6 # . շ ³ #

[Ա. ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ]

ՈՂԲՔ¹ ՎԱՍՆ ՉԱՐԵԱՑՆ, ՈՐ ԱՆՑԻՆ Ի
ՎԵՐԱՅ ԱՇԽԱՐՀԻՍ² ՀԱՅՈՑ Ի ՀԱՐԻՐ
ՅԻՍՈՒՆ ԵՒ ԵՐԿՈՒՄ³ (703)
ԹՈՒԿԱՆՈՒԹԵԱՆՆ⁴, ՀՐԿԻՋՈՒԹԵԱՄԲ ԵՒ
ԳԵՐՈՒԹԵԱՄԲ⁵, Ի ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԱԶԳԵՆ
ԻՍՄԱՅԵԼԻ⁶, ԸՆԴ ՈՐՈՒՄ ԵՒ
ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ⁷ ՍՐԲՈՅՆ⁸ ՎԱՀԱՆԱՅ,
ՈՐ ԷՐ ՈՐԴԻ ՍՐԲՈՅՆ⁹ ԽՈՍՐՈՎՈՒ¹⁰
ԳՈՂԹԵԱՆ¹¹ ՏԵԱՌՆ. ԵՒ ՅԵՏ ԼԳ. (33) ԱՄԻ
ԳԵՐՈՒԹԵԱՆՆ¹² ՀԱՅՈՑ ԿԱՏԱՐԵՑԱՒ
ՍՈՒՐԲՆ ՎԱՀԱՆ¹³ Ի ԹՈՒԿԱՆԻՆ Ի ՀԱՐԻՐ
ՈՒԹՍՈՒՆ ԵՒ ՀԻՆԳՆ¹⁴ (736)

Ա. 1 Ահա մերկացաւ սուրն¹⁵ վաղակաւոր¹⁶ ի
պատենիցն, զոր տեսանող ակամբն¹⁷ յառաջագոյն
սպառնացեալ ողբայր մարգարէն¹⁸: 2 Սո՛ւր ծարաւի
արեամբ¹⁹՝ զարթեալ ի¹⁹ մեզ ազգն Իսմայելի²⁰, ընդ
չորեսեան կողմանս²¹ երկրի գոչեալ²² առեծաբար
կամ իբրեւ չորեքին²³ հողմովք բախելով զծով²⁴:

¹ Է < ողբ
² Է < ընդ աշխարհս] ի վերայ աշխարհիս
³ Տ .Ճծբ.] հարիւր յիսու եւ երկու
⁴ Է < > ի .Ճծբ. թուականութեանն
⁵ Է < > գերութեամբ
⁶ Է < > իսմայելի
⁷ Է < վկայութիւն] վկայաբանութիւն
⁸ Է < > սրբոյն
⁹ Է < > սրբոյն
¹⁰ ԱՏԻ > խոսրովու, Է խոսրովու, < խոսրովո
¹¹ Է < գողթան
¹² Է < > եւ յետ .լգ. ամի գերութեանն
¹³ Է > սուրբն վահան
¹⁴ < որ կատարեցաւ ի հարիւր յիսուն թուականին հայոց] հայոց կատարեցաւ... հինգն, Տ .Ճծե.] ի հարիւր ութսուն եւ հինգն, Է ի .Ճ. եւ .ծ. թուականին հայոց] ի թուականին... հինգն
¹⁵ Է < > սուրն
¹⁶ Է < վաղակաւորն
¹⁷ < ակամբ
ա Հմմտ. Եզեկիէլ, ԻԱ. 3-4 «եւ մերկացից զվաղակաւորն իմ ի պատենից իւրոց, եւ սատակեցից ի միջոյ թունմէ զանհրաւն եւ զանաւրէնս... ելցէ վաղակաւորն իմ ի պատենից իւրոց, ի վերայ ամենայն մարմնոյ, յարեւելից մինչեւ ի հիւսսիս»
¹⁸ Է < արեան
¹⁹ Է < զարթեալ] զարթեալ ի, *Նխն. 85 զարթեալ] զարթեալ*
²⁰ Է իսմայելի
²¹ Է < չորեսին կողմ
²² Է < գոչելով
²³ Է < չորիւք, *Նխն. 476 չորք] չորեքին*
²⁴ Է > զծով

զաշխարհիս մեծութիւնս²⁵: 3 Որ արդեւք²⁶ թէ եւ առ
Իսրայէլ²⁷ լինէր մարգարէութիւնն, զայն եւ առ մերս
առնու ծայնմ²⁸. մանաւանդ²⁹ Երուսաղէմ մինչեւ ի
հիմն քակեալ լինէր, եւ մեր՝ բոլոր³⁰ աշխարհս քա-
կեալ աւերեցաւ:
4 Ջվայելչութիւն³¹ երկրիս աւտարագգիք կա-
լան³², եւ ազատութիւն եւ տէրութիւն եւ իշխա-
նութիւն³³ նախարարացն³⁴ անարգութեամբ յեր-
կիր կործանեցաւ³⁵: 5 Անդ մանկունք տղայք
զքարի հարեալք³⁶. եւ մերքս³⁶, առ հասարակ
ծնողք³⁷ եւ մանկունք ի գերութիւն³⁸. որ եւ
զմարցն³⁹ ամեալ ողբայր³⁹ Երեմիա⁴⁰, այն⁴¹ եւ
մեզ իսկ դիպեցան⁴² ի դէպ ելանել⁴³:
6 Արդ, որ ետդ⁴⁴ մեծդ⁴⁵ եւ դիւրաշարժդ⁴⁶ առ
խանդաղատանս, որ մինչ չեւ ստեղծեալ⁴⁷ յորո-
վայնի՝ Աստուծոյ էիր ծանաւթ, եւ յառաջ եկեալ՝
սրբեցար⁴⁸՝ ճշմարիտ արինաւք մերոյն Քրիս-
տոսի, որ ի պահու ողջախոհութեանն⁴⁹ զՀոգին
սուրբ ի քեզ կոչեցեր⁵⁰, եւ տաճար նմա եղեալ⁵¹.
մարգարէանայիր, որպէս եւ սուրբն⁵² Ամբա-
կուն: 7 Արդ⁵³, որպէս յայնժամ⁵⁴, նոյնպէս եւ
այժմ մեզ⁵⁵՝ ճանապարհքն¹ Սիովնի սգանք, զի

²⁵ Է < մեծութիւն
²⁶ Ա Է արդեւք
²⁷ Ա իսրայէլ
²⁸ Է < առնու չէ անման] առնու զծայնն
²⁹ Է < անդ] մանաւանդ
³⁰ Է բոլոր իսկ
³¹ Է < եւ զվայելչութիւն
³² Է < կերան] կալան
³³ Է < ~ եւ իշխանութիւն եւ ազատութիւն եւ տէրութիւն
³⁴ Է < նախարարաց մերոց
³⁵ Է < կործանեցան
³⁶ Հմմտ. Ովս. ԺԴ. 1 «եւ ստնդիայք նորա զքարի հարցին, եւ յիք նորա պայթեցեն». Նաւ. Գ. 10 «եւ զտղայս նորա զքարի հարցեն ի սկզբան ճանապարհաց նորա»
³⁷ Է < մեր
³⁸ Ա Է < ծնաւդք
³⁹ Է < գերութեան
⁴⁰ Է < զնոցայն] եւ զմարցն, *Տծ իմա՛ զմարցն ողբս արեալ*
⁴¹ Հմմտ. Ողբ Ա. 1-2 երուսաղէմ «եղեւ իբրեւ կին մի այրի լցեալ տրստմութեամբ ի մէջ հեթանոսաց, իշխանն աշխարհի եղեւ հարկատու: Լալով ելաց ի գիշերի, եւ արտասուք իւր ի վերայ ծնաւտից իւրոց»
⁴² Ա երեմիայ
⁴³ Է < > այն
⁴⁴ Է < > իսկ դիպեցան
⁴⁵ Է < ելանէ
⁴⁶ Է < այժմ ուր ես] արդ որ ետդ
⁴⁷ Տ մեծ
⁴⁸ ԱՏ դիւրաշարժ
⁴⁹ Է < ստեղծեալ էիր
⁵⁰ Է < կեցար] սրբեցար
⁵¹ Հմմտ. Երեմ. Ա. 5 «մինչ չեւ ստեղծեալ էիր յորովայնի, գիտեն զքեզ. եւ մինչ չեւ ելեալ էիր յարգանդէ, սրբեցի զքեզ»
⁵² Է < ողջախոհութեան
⁵³ Է < կոչէիր] կոչեցեր
⁵⁴ Է < իննելով] եղեալ
⁵⁵ Է < զսուրբն
Է ահա] արդ, < > արդ
Է > որպէս յայնժամ, < յայնժամ + ահա
Է < մերս, Է > մեզ